

Yayın Geliş Tarihi: 01.08.2023

Yayına Kabul Tarihi: 08.04.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Bozbolat A, Serap. "Osmanlı Sivas'ında Ermeni Mektepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 95-123.

Araştırma Makalesi

OSMANLI SİVASI'NDA ERMENİ MEKTEPLERİ

(ARMENIAN SCHOOLS IN OTTOMAN SİVAS)

Serap BOZPOLAT AYAN*

Öz: Osmanlı millet sisteminin en önemli unsurlarından olan Ermeniler, Osmanlı toplum yapısı içerisinde de gerek kültürleri gerek meslek kollarıyla önemli bir yere sahiptiler. Mozağin önde gelen parçalarındandılar. Bu mozaik Osmanlı asli unsuru ve azınlıklarıyla birlikte şekillense de bu toplulukların hayatlarının bir kısmı birbirilerinden yalıtılmış vaziyette ilerlemekteydi. Dönemin anlayışı gereği ibadetlerin yanı sıra eğitim ve hukuk gibi dini hayatlarının kapsadığı hassasiyetler kendilerine özeldi. Fakat bu durum bu konulardaki ayrılmış yaşantıların birbirlerini etkilemediği anlamını taşıyor. Özellikle devlet denetimi dışında kalan yerel eğitim faaliyetleri, grupların farklılıklarını derinleştirebilecek özellikler taşıyabiliyordu. Ne de olsa her din mensubu için diğer dinin mensupları doğru yolda olmayan kişiler olarak görülüyor. Osmanlı toplumunda her ne kadar farklı dinî gruplar iyi komşuluklar ve ortaklıklar sergileyip dikkat çekici bir uyum yakalamışlarsa da bu, derinlerdeki bakışı değiştirmiyor.

Bu çalışma, bu gruplardan birisi olan Ermenilerin, hatırı sayılır nüfusa sahip oldukları bir şehir olan Sivas'taki eğitim faaliyetlerine yoğunlaşmış ve Sivas'taki Ermeni mektepleriyle alakalı kullanıma açık arşiv

* ORCID: 0000-0003-2146-6988

Öğretim Görevlisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
serapbozpolat@gmail.com,

malzemesinin tamamı kullanılarak konuyla alakalı fikir vermesi amacıyla yazılmıştır. Çalışmanın Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisindeki eğitim hayatının yanı sıra devletin bu eğitim faaliyetleri karşısındaki duruşuna ve bu faaliyetlerin Ermeniler ve diğer unsurlar arasındaki ilişkileri nasıl etkilediğine dair bir kapı aralaması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Sivas, Ermeni, eğitim, ayrılıkçılık*

ARMENIAN SCHOOLS IN OTTOMAN SİVAS

Abstract: *Armenians, one of the most important elements of the Ottoman nation system, had an important place in the Ottoman social structure with their culture and profession. They were among the leading pieces of the mosaic. Although this mosaic was shaped together with the original Ottoman elements and minorities, some of the lives of these communities were progressing in isolation from each other. In accordance with the understanding of the period, the sensitivities covered by their religious life such as education and law, as well as worship, were peculiar to them. However, this does not mean that the divergent experiences on these issues do not affect each other. In particular, local educational activities that were outside the control of the state could have features that could deepen the differences of the groups. After all, for every member of religion, members of other religions are seen as people that unorthodox. Although different religious groups exhibited good neighbourliness and partnerships and achieved remarkable harmony in Ottoman society, this does not change the deep view.*

This study focused on the educational activities of Armenians, whose they have a considerable density among the city population, in Sivas. The aim of the study is to open a door on the educational life of Armenians in the Ottoman Empire, as well as the state's stance against this educational business and how these activities affect the relations between Armenians and other elements.

Keyword: *Ottoman, Sivas, Armenian, education, separatism*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluştan itibaren uzun yıllar Müslüman-gayrimüslim ilişkileri ahengini korumuş, ancak ilk dönemlerde devlet ile gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkiler hukukî bir zemine oturtulamamıştır. Orhan Bey zamanında, Ermeniler himaye altına alınmış ve beyliğin başkentinde bulunan Ermeni kilisesi resmen tanınmış olmasına rağmen bu konudaki ilk hukukî düzenlemeler II. Mehmed zamanında yapılmıştır. Bu dönemde imparatorluğun dinî anlamda tanımlanmış topluluklarına 'Galata Ahitnamesi' ile kendi mekteplerini, kiliselerini ve hastanelerini kendi hukuklarınca idare etme hakkı tanınmıştır.¹

Gayrimüslim milletlerin idare ettikleri okullar, tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayrimüslimler, kendi cemaat okullarında millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenlemekte özgürdü.

Eğitim, Osmanlı toplumunda her din mensubunun önem verdiği bir konuydu. Tanzimat'a kadar her dinî topluluk, çocuklarının ilk eğitimini kendi örgütleyip kurardı. Bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, çocuğa verilecek ilk eğitimin niteliği dinî idi.²

Tanzimat'tan önce, cami, mescit, kilise ve havraların bünyesinde oluşturulan mahalle mekteplerinin dışında, gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler açısından ciddi ve resmî bir okullaşmadan bahsetmek mümkün değil. Bu nedenle eğitim faaliyetleri üzerine yapılacak çalışmaların odağı Tanzimat sonrası döneme yoğunlaşmaktadır.

Tanzimat'tan sonra okullaşma hareketi, bütün ülkede yaygınlaşmaya başlamıştır. Bilhassa "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", bu okullaşmayı hızlandıran bir rol oynamıştır.³ Nitekim Maarif Nizamnamesi, "her mahalle ve köyde en az bir mektep; Müslüman ve Hıristiyan karışık yerlerde her toplum için ayrı birer mektep açılmasını" emrediyordu. Sivas'ta Maarif Nizamnamesi'ne uygun olarak, bir maarif müdürlüğünün kurulması ve Sivas'a

1 Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: 2003), 175. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler* 10, (2002): 216. Mustafa Serhan Yücel, "Atatürk Döneminde Azınlık Okulları", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-azinlik-okullari/>.

2 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: 2004), 94. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul:1996),168; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, IX, (Ankara:1998), 164.

3 Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaa*, 172. Güler, "Kilise Defterleri", s.166-168.

bir maarif müdürünün atanması 1881, il merkezinde bir maarif meclisinin oluşması ise 1882 senelerinde gerçekleşmiştir.⁴

1885 yılına ait Sivas Vilayet Salnamesi'ne göre İl Maarif İdaresinin 5 azasından ikisi Ermeni idi. Maarif Meclisinin birinci başkanı saniye rütbeli Mehmed Ali Efendi iken ikinci başkanı Ermeni murahhası Bedros Efendi'ydi. Ayrıca Maarif Meclisi, 4'ü Müslüman, 4'ü Ermeni olan 8 aza barındırmaktaydı.⁵ Fakat 1903 Salnamesi'ne bakıldığında gerek idarede gerekse mecliste aza sayılarının azaldığı ve tamamının Müslümanlardan oluştuğu görülüyor.⁶

Sivas'ta, Maarif Nizamnamesi'nin yeni usulle (usul-ü cedid) eğitim vermesini öngördüğü "iptidai" denilen ilk mekteplerin yanı sıra 1854'ten itibaren rüştiye mektepleri ve 1887'de idadi mektebi açılmış ve bu mekteplerde Müslüman ve gayrimüslim talebeler birlikte eğitim görmüşlerdir.⁷

Sivas'ta eğitim veren Ermeni mektepleri de literatürde mevcut araştırma ve inceleme eserleri dikkate alınarak başta arşiv vesikaları olmak üzere döneme ait salnameler ve seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mevcut bilgiler ışığında mekteplerin genel durumu ve niteliği, Ermeni cemaati üzerindeki etkileri ve devlet ile Ermeni tebaa arasındaki ilişkiye tesiri gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Sivas Ermeni Mektepleri Hakkında Ne Biliyoruz?

Osmanlı klasik döneminde Ermeniler, dinî hayatlarında olduğu gibi eğitim hayatlarında da serbest kılınmışlardı. Eğitim çoğunlukla dinî içerikli olduğundan, devlet de eğitimi din ve mezhep ayrıcalıklarının bir parçası olarak kabul etmişti. Hemen her kilisenin yanı başında okul olarak kullanılan bir oda bulunmakta ve burada eğitim kilisenin papazı tarafından yürütülmekteydi. Bu hususta devletin herhangi bir denetimi söz konusu değildi. Bu okullara yönelik denetim, ait olduğu dinî cemaat tarafından yapılmaktaydı.⁸

4 Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: 1991), 157-158

5 *1302 Sivas Vilayet Salnamesi*, 345-346; Azalar: Müderris Şemseddin Efendi, Müderris Sibgatullah Efendi, Müderris Altıparmakzade Hüseyin Efendi, Hacı Osman Efendi ile Salise Rütbeli Şahinyan Agob Efendi, Salise Rütbeli Kaberzeyan Artin Efendi, Patovakyan Nazaryat Efendi ve Hurkiyan Nikogos Ağa.

6 *1321 Sivas Vilayet Salnamesi*, 58.

7 Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 24 (2004): 222, 226.

8 Ortaylı, *Aile*, 94. Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaa*, 168. Güler, "Kilise Defterleri", 164.

Ermenilere ait modern mekteplerin kurulmasının ise devlette başlayan modern mektepler kurma sürecine eşlik etmekte olduğu söylenebilir. 18. yüzyılın sonlarında başlayan fikrî uyanışın ve bu dönemde yurtdışında eğitim görmüş Ermeni rahipler ve aydınların da bu sürecin başlamasında etkili olduğu belirtilmelidir. 18. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bireysel birtakım çabalarla dinî tedrisatın dışında eğitim veren okulların açılmaya başladığı biliniyor. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Ermeniler arasında kültürel faaliyetler hız kazanmış ve buna bağlı olarak okullaşma faaliyetleri de bir hayli artmıştır. Hatta Ohannes Çamaşırıyan'ın patrikliğinde (1803-1812) İstanbul'un her semtinde Ermenilerin ücretsiz devam edebilecekleri cemaat okulları açılmıştır. Bu okulların Anadolu'ya doğru yaygınlaşması ise Patrik Karabet'in 10 Temmuz 1824'te Anadolu'ya, her vilayette mektepler açılmasını emrettiği bir genelge göndermesiyle başlamıştır. 1834'e gelindiğinde Patrikhanenin istatistiğine göre Anadolu'daki Ermeni mekteplerinin sayısı 120'yi bulmuştur.⁹ Yine Patrikhane kayıtlarına göre bu yılda Sivas vilayetinde 4 okul açılmıştır.¹⁰ 1863 yılında ilan edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi ise bu okullaşma sürecinde Ermenilerin eğitim hayatını yeniden düzenlemiş ve ciddi anlamda fark yaratmıştır.¹¹

Sivas'ta faaliyet göstermiş Ermeni mekteplerine bakıldığında basılı literatürde bu konudaki en geniş bilgilerin Sivas'a Duyun-ı Umumiye'nin yetkilisi olarak gelen Vital Cuinet tarafından verildiği görülmektedir. Ayrıca Hırant Dink Vakfı tarafından 2018 yılında yayımlanan *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* adlı eserde de Gregoryen mekteplerle ilgili pek çok detay bulmak mümkün.

Cuinet'nin verdiği 1890 yılına ait bilgilere göre Gregoryen Ermenilerin Sivas'ta 9 erkek ve 3 kız okulu, Protestanların ise 7 erkek ve 1 kız okulu bulunmaktadır. Mekteplerle ilgili bilgiler içeren diğer kaynaklar da bu verileri tekrar etmiştir. Okullarla ilgili detaylar aşağıdaki gibidir¹²:

9 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: 1977), 752-753.

10 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* (İstanbul: HDV Yay., 2018), 114.

11 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 754. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdulhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar* 5, (Bahar 2007): 3.

12 Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas* (Sivas: 2001), 134-135. (Vital Cuinet Seyahatnamesi, 1890)

Sivas Merkez İlçedeki Gregoryen Ermeni Okulları (Vital Cuiinet Seyahatnamesi – 1890)								
Okul Adı	Eğitim Düzeyi	Öğrenci		Öğretmen	Yıllık Masraf	Öğrenci Katkısı	Hazine Desteği	Yönetim
		Erk.	Kız					
Tarkmantch	Temel	110	-	6	140	-	140	Milli Konsey
.....	İlk	150	-	3	40	-	40
Aramyan	200	-	3	40	-	40	Aramyan
Nersesyan	Temel	15	-	4	45	11	34	Nersesyan
Sahagyan	Temel	20	-	3	55	43	12	Sahagyan
Torkhomyan	Temel	80	-	2	27	15	12	Torkhom
Purçyan	Temel	60	-	3	50	50	-	Purçyan
Rupenyan	İlk	100	-	2	20	11	9	Rupenyan
Surp Minas	Temel	50	-	1	10	-	10	Surp Minas
Lusinyan	İlk	-	120	3	25	-	25	Milli Konsey
Horopsimyan	-	60	1	10	-	10
Beghekyan	-	50	1	6	-	6	Nersesyan
Toplam		1020	230	32	468	130	338

Sivas Merkez İlçedeki Protestan Ermeni Okulları (Vital Cuiinet Seyahatnamesi – 1890)			
Okullar	Öğrenciler	Öğretmenler	Yıllık Masraf (TL)
1 Temel erkek okulu	34	2	79
1 Temel kız okulu	37	3	27
6 İlkokul	360	6	62
Toplam	431	11	168

Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas kitabında verilen okul isimleri ise şöyledir¹³:

Okul Adı	Öğrenci		Öğretmen	Kuruluş Tarihi	Bulunduğu Mahalle
	Erk.	Kız			
Tarkmançats	170 (1901) 200 (1908)	-	4 ?	1858	Surp Pırgıç (Mahmetpaşa)
Aramyan	420 (1904)	-	8	1891	Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Nersesyan	284	-	2		Surp Sarkis (Örtülüpınar)
Sahagyan	37	15	1	-	- (Kadı Burhanettin)
Torkomyan	40	60	2		Bahtiyarbostan
Pırgıçyan	95	-	2		Surp Pırgıç (Mahmetpaşa)
Rupinyan	66	6	3		Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Surp Minas	-	-	1		Kayseri Kapısı (Halil Rıfat Paşa)
Lusinyan	35	100	4		Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Hripsimyan	-	190	4	1865	Yüceyurt
Bezikyanyan	-	50	2		Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Mihitaryan	35	10	1		Bezirciler (Akdeğirmen)
Kayanyats	-	110	1	1865	Surp Sarkis (Örtülüpınar)
Sanasaryan	64	-	8	1912	Temeltepe (Dört Eylül)

Cuinet'nin ve *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* kitabının verdiği mektep isimleri neredeyse örtüşmektedir. Fakat bu iki kaynak, Maarif Salnameleri, Vilayet Salnameleri ve diğer arşiv malzemesiyle karşılaştırıldığında ortaya daha farklı sonuçlar çıktığı görülecektir. Aslında bu farklılıklar mevcut salnameler arasında da gözlenmektedir.

Cuinet, Gregoryen Ermeni mekteplerinin sayısını 9 erkek ve 3 kız olmak üzere toplam 12 olarak verirken, 1899 ve 1900 Maarif Salnameleri bu dağılımı 8 erkek, 1 kız ve 3 karma olarak göstermiştir. Ayrıca salnamelerde, seyahatnamede bahsedilen Protestan Ermeni mekteplerine yer verilmemiştir. Protestan mekteplerinin Amerikan misyonerlerin himayesinde açılmış olmasının, ecnebi mektepler olarak değerlendirilmelerine yol açtığı düşünülebilir.¹⁴ Diğer önemli farklılık ise Katolik mekteplerine dairdir. Cuinet, Sivas'ta Katolik Ermenilere ait mektep bulunmadığını, bu eksikliğin Cizvit mektepleriyle giderildiğini ifade etmesine rağmen 1899 ve 1900 yıllarına ait

13 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 46-49, 116-122.

14 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), 183/13685, 1.

Maarif Salnamelerinde 2 adet Katolik mektebi kaydedilmiştir. Mekteplere ait diğer arşiv belgeleri de Katolik mekteplerinin varlığını doğrulamaktadır. 1903 Maarif Salnamesi'nde ise toplam 13 adet Ermeni mektebinin tamamı Katolik olarak kaydedilmiştir. Fakat diğer dönem kaynakları ve o dönemde Sivas'ta bulunan Ermeni nüfusunun mezhep aidiyetleri göz önüne alındığında böyle bir şeyin olmasının mümkün olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu durumu salname yazımında yapılan bir dikkatsizlik olarak değerlendirmek yerinde olur. 1899 ve 1900 yılı Maarif Salnameleri karşılaştırıldığında mektep isimlerindeki dikkat çekici farklılıklar da kayıtların yeterince özenli tutulmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Ermeniler İçin Sivas'ta Eğitim Nasıl Yürümektedir?

Her dereceden Ermeni mekteplerinin müfredatı, Ermeni Patrikhanesi Cismani Meclisine bağlı Tedrisat Komisyonu yönetmeliklerine uygun olarak, bölgesel eğitim komisyonları ve okul yönetimleri tarafından belirlenmekteydi.¹⁵ Fakat ne yazık ki arşiv belgelerinde derslerin isimleri ve içerikleriyle alakalı herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmadı. Buna karşın *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* isimli kitapta Patrikhane kayıtlarına atıfla verilen bilgilerden derslerle alakalı verilere ulaşmak mümkün. Buna göre Tarkmançats Okulu'nda Ermenice, Türkçe, Fransızca, tarih, coğrafya, hukuk, fen bilgisi, beden eğitimi, sağlık bilgisi, mantık, felsefe, diksiyon, resim ve sanat dersleri okutulmaktaydı.¹⁶ Kayanyats Kız Mektebinde okutulan dersler okuma, dil bilgisi, din bilgisi, Ermeni tarihi ve iğne işlemesi derslerinden ibaretti.¹⁷ Hırripsimyants Kız Mektebine devam eden öğrenciler ise dil bilgisi, matematik, Ermeni tarihi, Hristiyanlık öğretisi ve oya işi eğitimi alıyorlardı. Görüldüğü üzere mekteplerde standart bir müfredattan söz etmek mümkün değildi.¹⁸

Her ne kadar Ermeni mekteplerindeki eğitimin detaylarıyla ilgili belgelere yansıyan bilgiler kısıtlıysa da Sivas merkez kazasında yer alan Ermeni mekteplerinin eğitim öğretim bakımından diğer azınlık ve Müslüman mekteplerine göre daha iyi durumda olduğu bilinmektedir.¹⁹

Ermeni Mekteplerinde okutulacak kitaplar, Ermeni Patrikliği tarafından belirlenip Maarif Nezareti'nce tasdik edilmekteydi. Ne var ki bu listelerle ilgili

15 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 114.

16 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 116.

17 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 120.

18 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 122.

19 II. Abdülhamid dönemi Maarif nazırlarından Zühtü Paşa'nın Gayrimüslim ve yabancı mektepler hakkında tuttuğu rapora atfen, Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri* (Ankara: 2006), 18.

yeterli bilgi mevcut değil. Kitaplarla ilgili arşive yansıyan veriler de son derece kısıtlı. Fakat önemli fikirler verebilecek örnekler bulunuyor. Bu örneklerden birinde, eldeki kitap listesinin Gregoryen mekteplerin yanında Katolik mektepleri için de geçerli olup olmadığıyla ilgili bir kafa karışıklığı yaşayan Sivas Maarif Müdürü Mahmud b. Hulusi Bey, ne yapması gerektiğini Maarif Nezareti'ne sormuş, Nezaret de konuyu Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliğine havale etmiştir. Konunun burada mütalaasının ardından ilgili birim mevcut listenin Gregoryen mekteplerine mahsus olduğunu ve Katolik mektepler için geçerli olmadığını, onlar için ayrı bir listenin Patriklik tarafından düzenleneceğini bildirmiştir.²⁰ Aslında Sivas Maarif Müdüriyeti'nin de cevaplayabileceği basit bir sorunun Maarif Nezareti'nde tartışılması, konuyla ilgili hassasiyetin derecesini göstermesi ve bu konularda söz hakkının Patrikhaneye bırakılması gerektiği düşüncesini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Bilindiği üzere Osmanlı devlet okulları gayrimüslim tebaaya da açıktı. Dolayısıyla her kademedeki devlet okulunda Ermeni öğrenciler de bulunmaktaydı. Bu doğrultuda Mekteb-i İdadi müfredatına Ermeni öğrenciler için Ermenice dersi konulmuştu. 22 Mart 1897 tarihinde Sivas Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bir belge, Ermenice dersinin Maarif Nezareti'nce belirlenen idadi müfredatına 5 Ekim 1896 tarihi itibarıyla eklendiğini belirtmektedir. Belgede Sivas İdadi Mektebi'nde Ermenice dersi vermek üzere vilayet tercümanı Tevfik Bey'in 13 Ekim'de işe başladığı ve fakat yaklaşık beş aydır maaşını alamadığı ifade edilmiştir.²¹ Ne var ki bu gecikmeye dört ay daha eklenmiş, Tevfik Efendi'ye 250 kuruş maaş verilmesine ilişkin yazı 18 Temmuz 1897, asaletinin tasdik edilmesi için gereken işlemlerin yapılmasına dair yazı 21 Temmuz 1897²² tarihinde yazılmıştır. Bu dokuz aylık gecikme -elbette dönemin şartları da göz önünde bulundurulmak kaydıyla- bürokrasinin ne denli ağır işlediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sürecin devamında Tevfik Efendi aylardır hak ettiği bedeli alamamış midir, tarafına düzenli maaş ödemesi ne zaman başlamıştır sorularının yanıtlarını arşivde bulmak ne yazık ki mümkün olmamıştır. Bu bilinmezliğin ötesinde, maarif salnamelerinden edinilen bilgilere göre Tevfik Efendi 1900 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür.²³ 1900 yılında görev boşta kalmış²⁴, 1901 yılında Ermenice muallimliğini Kirkor Efendi yürütmeye başlamıştır.²⁵

20 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), 247/63, 1-2.

21 BOA, MF.MKT, 361/37, 1 (22 Mart 1897)

22 BOA, MF.MKT, 361/37, 1/2

23 *Salname-i Maarif 1317*, 1092

İdadi Mektebi'ndeki Ermenice dersinden başka Ermeni Mektebi'nde de Türkçe dersi okutulduğu görülmektedir. 30 Mayıs 1897 tarihinde Sivas Maarif Müdürü tarafından Nezarete gönderilen bir belgede vilayette bulunan gayrimüslim mekteplerin Türkçe muallimliği için aylık beş yüz kuruş tahsis edildiği ve Sivas ve çevresinde bu sınıftan beş bab mektep bulunduğu belirtilmektedir.²⁶ Mekteplerin her birine birer muallim tayini gerektiğinden bahisle, Sivas Ermeni Mektebi Türkçe muallimliğine 100 kuruş maaşla daha önce İzmit İdadisi ve Rum Mektebi Türkçe muallimliklerinde bulunmuş olan vilayet maarif muhasebe memuru Reşad Bey'in tayin edildiği ve 13 Mayıs 1897 itibarıyla göreve başladığı bildirilmiştir.²⁷ Atama işleminin tamamlanması ise yine bir hayli gecikmeyle 3 Ağustos 1897'yi bulmuştur.²⁸ Bu iki atamada dikkat çeken diğer bir nokta da maaşlar arasındaki dengesizliktir. İdadiye atanan Tevfik Efendi 250 kuruş alırken, Ermeni Mektebine atanan Reşad Bey'e 100 kuruş tahsis edilmiştir. Aradaki bu ciddi fark, okullardan birinin devlet okulu olmasıyla ilişkilendirilebilirse de aynı işi yapan iki öğretmen için kabul edilebilir farkın çok üstünde olduğu ifade edilmelidir.

Ermeni mekteplerinde Sivaslı ve diğer şehirlere gelen muallimlerin yanında yurtdışından gelen muallimler de bulunmaktadır. Örneğin Ağustos 1915 – Ocak 1918 tarihleri arasında Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti, Emniyet Müdürlüğü, Polis Müdüriyeti ve Sivas Vilayeti arasında sürüp giden yazışmalar Bulgaristan kökenli iki muallime dairdir.²⁹ Bu yazışma trafiği, Bulgaristan Sefaretinin Bulgar tebaasından olan ve Sivas'ta Sanasaryan İdadi Mektebi'nde muallimlik yapan Manuel Detesyan ile eşi Madam Agavni binti Agob hakkında ailesinin kendilerinden haber alamaması sebebiyle bilgi talep etmesiyle başlamaktadır.³⁰ Cevaben verilen bilgilere göre ise Dedeyan lakaplı Manuel Detesyan'ın Osmanlı vatandaşı olduğu, hatta askerlik bedeli ödediği belirtilmiştir.³¹ Fakat Osmanlı tabiiyetini ne şekilde elde ettiğine dair sorular sorular cevapsız kalmıştır. Madam Agavni Agop ise beş yıl önce İstanbul'dan Erzurum Ermeni İnas Mektebi'ne muallime olarak gitmiş ve buradayken

24 *Salname-i Maarif 1318*, 1393

25 *Salname-i Maarif 1319*, 659

26 1885 Vilayet Salnamesinde Sivas'ta bulunan Gayrimüslim mektep sayısı 15 olarak verilmişken, 1897 tarihli bu belgede sayının neden 5 olarak verildiği tartışma konusudur. *Salname-i Vilayet-i Sivas 1302*, 454; 1860 Ermeni Nizamnamesinin ilanının ardından 1867 yılında Sivas'ta halkın desteğiyle oluşturulan yerel eğitim komisyonunun beş okulun idaresini üstlendiği yönündeki bilgi bununla ilgili olabilir. *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 116.

27 BOA, MF.MKT, 366/53, 1.

28 BOA, MF.MKT, 366/53, 2.

29 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.Sb), 47/4, 1.

30 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 9, 6.

Manuel Detesyany ile evlenmiştir. Eduard isminde bir çocukları olmuştur ve dört yaşındadır.³² Sivas Valisi tarafından ailenin İstanbul'a gitmek üzere 26 Eylül 1915 tarihinde seyahat evrakı alıp hareket ettiğine dair bir bilgi verilmiş³³, fakat Polis Genel Müdüriyeti İstanbul'a geldiklerine dair bir bilginin mevcut olmadığını ifade etmiştir.³⁴ Her ikisinin de deftere kaydedilerek sevke tabi tutulduğuna ilişkin bilgiler³⁵ bulunmakla beraber, bu bilgi Eylül 1915'te seyahat evrakı almış olduklarına ilişkin verilen bilgilerle çelişmektedir. Hangisinin doğru olduğuna dair kesinleşmiş bir ifade yoktur. Sonuç olarak o tarihteki mevcut durumlarıyla ilgili yeni bir bilgiye ulaşılamadığı ve o anda nerede olduklarının bilinmediği bildirilerek yazışmalar sonlandırılmıştır.³⁶

Bilindiği üzere Ermeni çocukların kendi mektepleri ve devlet mektepleri dışında gidebilecekleri diğer bir seçenek de yabancı mekteplerdir. Fakat 1893 yılı itibarıyla Ermeni Murahhaslığı ve Ermeni ileri gelenlerinin bu seçenekten pek memnun olmadıkları görülmektedir. Maarif Nezareti'ne gönderilen ilgili yazıda çocukların Protestan ve Cizvit mekteplerine gitmelerinin sebebinin mekteplerin ücretsiz olmasının yanında kitap ve kırtasiye yardımı ile muhtaç olanlara kıyafet ve nakit yardımı yapmaları olduğu belirtilmiştir. Bu durumun bertaraf edilmesi için de Ermeni mekteplerine aylık 3000 kuruş tahsis edilmesi talep ve bu tahsisatın yapılması halinde *etfal-i merkumeyi terbiye-i ecnebiyeden men ve tahlis eyleyecekleri* Ermeni Murahhası ve ileri gelenleri tarafından taahhüt edilmiştir.³⁷ Bu rahatsızlığın en önemli sebeplerinin başında mezhep farklılığının geldiği bilinmelidir. Öte yandan bu okullara devam eden öğrencilerin sadece dinî düşünceleri değil millî ve dünyevî düşünceleri de istenmeyen biçimde değişmektedir. Bu değişimin zannedildiği gibi sadece Osmanlı Devleti'ni değil Ermeni yetkilileri de rahatsız ettiği ilgili belgelerde aktarılan kaygılardan anlaşılacaktır. Hatta bu durumu bertaraf edebilmek için sık sık devlet yetkililerine başvurdukları da vakidir. Öte taraftan bu tür taleplerin altında farklı maksatların ve dinamiklerin bulunup bulunmadığı da iyi tahlil edilmelidir. Elbette genellemelerden kaçınmak ve istisnaların varlığının önemini gözden kaçırmamak gerekir.

Ecnebi mektepleriyle alakalı endişeleri barındıran diğer bir olay 1898 yılında cereyan etmiştir. Bilindiği üzere 1893'te Ermeni nüfusunun yoğun olduğu

31 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 15, 17, 13.

32 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 4.

33 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 41.

34 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 4.

35 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 15, 43.

36 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 2.

37 BOA, BEO, 183/13685, 1.

bölgelerde Ermenilerle Müslümanlar arasında bir iğtişaş baş göstermiştir. Ermeni Katolik Patriği, 2 Ağustos 1898 tarihli yazısıyla, Adliye Nezareti'ne olaylar sırasında cemaatinin uğradığı sefalet ve felaketten bahsetmekte ve zarar ziyanın 400 bin lirayı bulduğunu belirtmektedir. Ayrıca kilise, manastır, mektep ve murahhashanelerin gördüğü zararın 70 bini bulduğunu söyleyerek, iane komisyonundan tahsis edilen 5000 liradan kalan 1000 lirayı defalarca talep ettiğini bildirmiş ve bilhassa öksüzlerin mağduriyetini hatırlatarak bu meblağı alabilmek için tekrar müracaat etmiştir.³⁸ Benzer şekilde 14 Ağustos 1898'de Sivas Murahhası Serpiskopos Bedros Efendi de Dahiliye Nezareti'ne Sivas'taki olaylar sırasında birçok yetimin zor durumda kaldığını bildiren bir arzuhal yazmıştır. Bedros Efendi bu yetimlerin ecnebi mekteplerine alındığını ve telkinlere kapılabileceklerini ve bu durumun birçok zarara sebep olabileceğinin bilindiğini belirtmiştir. Bu sorunlar karşısında kilise ve mekteplerin tamirata ve zorunlu giderleri için aylık 4000 kuruşa ihtiyaç olduğunu söylemiş ve yetimlerin kayırılması için de uygun görülecek bir yardımın yapılmasını talep etmiştir.³⁹ Bunun üzerine 17 Ağustos'ta Dahiliye Nazırı tarafından Sadarete gönderilen yazıda Bedros Efendi'nin kırk yılı aşkın süredir Sivas'taki Ermeni cemaatinin ruhanî reisi olduğundan bahisle saltanata sadakatının ve daima gayrimüslim çocukların ecnebi mekteplerine gitmelerine muhalefet ettiğinin altı çizilmiş ve isteğinin yerine getirilmesi hususunda olumlu görüş bildirilmiştir.⁴⁰ Bunun üzerine Anadolu'daki Ermeni yetim ve muhtaçları için iane komisyonundan ve hazineden padişah iradesiyle tahsis edilmiş 100 bin kuruştan Sivas'taki mektepler için uygun bir hissenin ayrılmasına karar verilmiş ve durum Patrikhaneye bildirilmiştir.⁴¹ Patrikhaneden gelen cevapta ise zaten kendisine mevcut ianeden 30.000 kuruş aktarıldığı ifade edilmiştir.⁴²

Sivas'taki Ermeni mektepleri ve ecnebi mekteplerin yanında yurtdışında okumaya gitmek isteyen öğrencilerin varlığı da belgelere yansımıştır. 3 Ağustos 1907'de Sivas Valisi Reşid Akif Paşa, Ermeniler arasında iyi halinden emin olunan ticaret erbabının yurtdışına çıkışına izin verilebildiği gibi, Fransa'nın Lyon şehrindeki rahibe okuluna gitmek isteyen Kapril'e de izin verilip verilemeyeceğini Dahiliye Nezareti'ne sormuştur.⁴³ 6 Ağustos'ta gelen cevap, bu yıllarda yaşananlardan edinilen tecrübelerin bir sonucu olarak her şeyin şüpheyle karşılandığının bir kanıtı gibidir: Fransa'nın Lyon şehrindeki rahibe

38 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT.MHM), 687/15, 7.

39 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 4.

40 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 2.

41 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 2 (20 Ağustos 1898), 5 (22 Ağustos 1898), 11 (29 Ağustos 1898), 8 (6 Eylül 1898).

42 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 10 (17 Eylül 1898).

43 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat (DH.TMIK.M), 251/57, 1.

mektebine gitmek isteyen Kapril'in oradan Rusya ve Amerika'ya gitmeyeceğine ve fesatçılarla görüşmeyeceğine dair ileri gelenlerden birisinin kendisine kefil olması ve şayet sadakat dışı bir hali duyulursa dönüşüne izin verilmeyeceğinin kendisine bildirilmesi şartıyla pasaport verilmesinin uygun olduğu komisyon-u mahsusça ifade edilmiştir.⁴⁴

Zaman zaman ülke içerisinde de öğrenci nakli talep edilen durumlar olmuştur. Örneğin 18 Ağustos 1896 tarihinde Sivas ahalisinden ve Ermeni Protestan milletinden olan, yaşları dört ila on arasında değişen beş kız çocuk, kimsesiz olmaları nedeniyle İzmir'deki Protestan Mektebi'ne götürülmek istenmiştir. Bu nedenle Sivas Protestan Mektebi Müdürü Mösyö Peri tarafından yolculuk izni talep edilmiş, verilip verilmeyeceği Sivas Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne sorulmuştur.⁴⁵ Soruya nasıl cevap verildiği ve küçük hanımların İzmir'e gidip gidemedikleriyle ilgili malumat ne yazık ki mevcut değildir.

Mekteplerde Asayiş Ber-Kemâl miydi?

Asayiş konusu ele alındığında, sorunların mekteplerle ve muallimlerle ilgili olmak üzere iki biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. 1887'den itibaren güvenlik sıkıntılarıyla sık sık karşılaşıldığı söylenebilir.

14 Şubat 1887 tarihinde Adliye Nezareti'ne yazılan bir yazı Sivas'taki Ermeni Mektebi muallimlerinden Manuk Efendi'ye dairdir. Söylendiğine göre Manuk Efendi Ermeni milletinin kadın ve erkeklerine vaaz vermek maksadıyla, üstelik ruhsatsız olarak her gece evini açmaktadır. Bu durumla ilgili bir kovuşturma yürütülmüş, bu kapsamda vaaz metni değerlendirilmiş ve vaziyet sakıncalı görülerek evin kapatılmasına karar verilmiştir.⁴⁶

18 Ocak 1891 tarihiyle Zaptiye Nezareti'ne yazılan diğer bir yazıda, yine bir muallim şikâyetine rastlanmaktadır. Belgede, Sivas Ermeni Mektebi Fransızca muallimi olan ve isminin Oskoyan olduğu zannedilen şahsın fotoğrafçı Kapril Kaprilyan ve arzuhalci Batakçıyan Mardiros'la beraber fesat erbabından oldukları bildirilmektedir. Hatta muallimin İstanbul'dan Sivas'a gelerek fesat çıkarma teşebbüsünde bulunduğu ve fakat bu tür hareketlere meydan verilmediği belirtilmiştir.⁴⁷ Lakin bahsedilen teşebbüsün şekli ve içeriğiyle veya nasıl engellendiğiyle ilgili bir detaya yer verilmemiştir. Adı geçen

44 BOA, DH.TMIK.M, 251/57, 2.

45 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 196/62, 1.

46 BOA, DH.MKT, 1403/91, 1. BOA, DH.MKT, 1407/32, 1.

şahıslarla ilgili nasıl bir tutum izlendiğine dair bir bilgiye ulaşmak da ne yazık ki mümkün olmamıştır. Burada göze çarpan bir diğer nokta mektepte muallim olan bir şahsın ismiyle ilgili zanna dayanılması ve net bir bilginin verilememesidir. Devlet yetkililerince bu bilgiye ulaşmak çok zor olmasa gerekir. Bu durum, takibatla ilgili bir ciddiyetsizlik hissi uyandırmaktadır. Ermeni mektepleri üzerinde tam bir devlet denetimi söz konusu değilse de en azından buralarda ders veren muallimlerin isimleri, verilen derslerin maiyeti, öğrenci sayıları gibi bilgilerin Maarif Vekâletinde bulunması devlet güvenliği bakımından üzerinde durulması gereken konular olmalıdır. Elbette elde mevcut olmayan bir diğer belgede bu bilgiye ulaşılmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Muallimlerle ilgili sıkıntılı durumların yaşandığına dair diğer bir örneğe 9 Temmuz 1896 tarihinde “Sivas Vali Konağından Kuruçeşme’ye”⁴⁸ gönderilen bir telgrafta rastlanmaktadır. Belgede Sivas Ermeni Mektebi muallimlerinden Toros Ohanyan’ın kendisine ait olduğunu kabul ettiği bir mektup dolayısıyla Evrak-ı Muzırra Maddesinden tutuklanarak adliyeye sevk edildiği bildiriliyor. Ayrıca Ohanyan’ın aynı suçtan sabıkalı olduğu ve daha önce aynı madde uyarınca bir kez daha hapsedildiği belirtiliyor.⁴⁹ Mektupla ilgili verilecek ayrıntılar devletin ne tür ifadelerde mahzur gördüğünün bilinmesi açısından yararlı olabilirdi. Fakat ne yazık ki bahsi geçen mektubun detaylarıyla ilgili bir bilgiye ilgili belgede yer verilmemiş ve konuya ilişkin başka bir belgeye de rastlanmamıştır. Bu noktada daha önce temas edilen denetim yoksunluğu hususu bir kez daha gündeme gelmektedir. Öğretmenlik yapmaya engel teşkil edebilecek bir suçtan sabıkası bulunan bir şahsın, hapsinin sona ermesinin ardından yeniden öğretmenlik yapabilmesi bu suçu tekrar işlemekte bir mahzur görmemesini sağlamış olmaz mı? Ayrıca bu olayın farklı boyutlarının olduğu da unutulmamalıdır ki şahıs bu suçu tekrar işleyene kadar geçen sürede talebeler üzerinde istenmeyen tesirler bırakmış olabilir.

Ermeni mektepleriyle ilgili asayiş sorunlarının belgelere yansıyan en keskin örneklerinden birisi 2 Mart 1893 tarihinde Sivas Maarif Müdürlüğü’ne yazılan bir ihtar metnidir. Belgede bazı Ermeni fesatçıların birtakım hezeyannameler yayınladıklarının bilindiği ve bu tür hareketlerin kaynağının genellikle Ermeni mektepleri olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu okulların ciddi bir teftiştin geçirilmesi ve gözetim altında bulundurulmasının 28 Şubat 1893 tarihli yazıyla emredildiği hatırlatılmıştır. Bu konuda Maarif Müdürüne, vazifesini yaparken öteden beri üzüntüyle görülmekte olan başarısızlığının, rahatını ispat etmekte

47 BOA, DH.MKT, 1800/58, 1.

48 Telgraf, Sivas Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir.

49 BOA, DH.ŞFR, 194/58, 1.

olduğu söylenerek, böyle devam etmesi halinde azlinin gerekeceği yönünde ciddi bir ihtar yapılmıştır. Halini düzeltmesi, övülecek işler yapması ve asıl vazifesinin en önemli kısmı olan teftiş emrine derhal eğilmesi, bu doğrultuda zararlı yayınlara kesinlikle meydan verilmemesi ve bütün ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin birer birer acilen teftiş edilerek sonucun gecikmeden bildirilmesi istenmiştir.⁵⁰ Bu türden zararlı faaliyetler konusunda Nezaretin hassasiyetinin müdürlüklere aynı oranda yansımadağı açıkça görülmektedir. Nezaretin endişelerinin yersiz olmadığı ise 1893 yılında yaşanan ve küçümsenemeyecek sonuçlar doğuran olaylardan anlaşılmaktadır. Öte yandan Nezaretin bu belgeye yansıyan titizliğinin sadece dört yıl öncesinde kendi içinde de pek işlemediği söylenebilir. Nitekim 1889 yılında Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basılan ve Ermeni mekteplerinde okutulan “Yeni ve Makbul Şarkılardan Müntehab Şarkı Risalesi” isimli bir kitapta birçok zararlı şarkının bulunduğu, bu şarkıların Sivas'ta şüphe üzerine aranan bir Ermeni çocuğun üzerinden çıkması sonucunda yapılan tahkikatla 4 Mart 1894'te anlaşılmıştır. Bu ihmali hafifletmek için bazı sayfaların sonradan eklendiği belirtilse de kitabın asıl baskısında da zararlı şarkılar bulunduğu görülmüştür.⁵¹ Bu tespitin üzerine 5 Temmuz 1894'te Dahiliye Nezareti tarafından Ermeni mektebi bulunan illere gönderilen yazıyla, bu risalenin mekteplerde okutulmasına izin verilmemesi ve ele geçen nüshaların alikonulması istenmiştir.⁵² Ne var ki geç kalınmış bu tedbirlerle artık çocukların zihinlerinde olan şarkıları silmek mümkün değildir. Bu durumda bütün bu zararlı fikirlerin yayılmasında komitelerin, fikir önderlerinin, Ermeni ve ecnebi provokatörlerin yanında devlet kurumlarından kaynaklanan denetim eksikliğinin de payı olabileceği itiraf ve kabul edilmelidir.

Ermeniler arasında yayılan zararlı fikirlerin kaynağının mektepler olduğu yolundaki görüş belgelere sıklıkla yansımıştır. 1889-1893 yılları arasında Sivas Valiliği yapan Memduh Paşa da Ermeni fesadının ortaya çıkışından beri kötülüğün yayılmasında genellikle mektep hocalarının rolü olduğu ve özellikle Protestan mekteplerine dikkat edilmesi gerektiği görüşündeydi.⁵³ Yaşanan olaylar Memduh Paşa'nın görüşünü desteklemekle beraber Ermenilerin Memduh Paşa'yı kendilerine karşı çok sert ve taraflı bir tutum içerisinde gördüklerini de belirtmek gerekir.⁵⁴

50 BOA, MF.MKT, 163/61, 1.

51 BOA, DH.MKT, 2061/132, 3; Sivas Valisinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), 29/46, 2.

52 BOA, DH.MKT, 2068/3, 1.

53 BOA, Y.PRK.UM, 29/40, 1; Memduh Paşa Ankara valiliğine atandıktan sonra Maarif müdürlüğü ataması hakkında Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiği yazı, 23 Aralık 1893.

Mekteplerde karşılaşılan sorunlardan biri de yasaklı kitapların bulundurulmasıdır. Sivas Maarif Müdürü, 8 Mart 1900 tarihinde Aramyan Mektebi'nin teftişi sırasında “kütüb-i muzırca cedveli”nde bulunan, dolayısıyla okutulması yasak olan Tarih-i Millî isimli kitabın bulunduğunu bildiren yazısını Sivas Valiliğine takdim etmiştir.⁵⁵ Olayın 27 Mart 1900'de Nezarete bildirilmesinden⁵⁶ tam bir yıl sonra 29 Mart 1901'de *Dahiliye Nezareti ve Rüşumat Emanet-i Celileleriyle Telgraf ve Posta Nezaret-i Aliyyesine ve bi'l-cümle Maarif idarelerine ve cevaben Sivas Vilayeti Maarif Müdüriyetine* hitabıyla mevcut durum tekrar aktarılmış ve bu kitabın nüshalarının başka yerlerde de bulunabileceği bildirilerek araştırılması *Encümen-i Teftiş* tarafından istenmiştir.⁵⁷ Konuyla ilgili elde mevcut başka bir belge bulunmadığından Aramyan Mektebi'ne bir yaptırım uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir. Bu olaydan hareketle yazışmalardaki gecikmelere bir kez daha değinilebilir. Yaşanan ve derhal bildirilen bir soruna bu kadar geç cevap verilmesi, benzer sorunların neden önüne geçilemediğinin bir açıdan cevabı gibidir. Nezaretlerdeki iş yoğunluğunun gecikmelere sebep olması anlayışla karşılanabilir fakat “bir yıl” bu anlayışın çok üzerindedir.

Sakıncalı yayımlarla ilgili diğer bir hadiseye 23 Ekim 1916 tarihine ait bir belgede rastlanmaktadır. Dahiliye Nezareti Emniyet Müdürlüğünden Sivas'a gönderilen *Nazır Talat* imzalı belgede, Sivas Ermeni İdadi Mektebi Kütüphanesinde Memalik-i Osmaniye ahvaline dair Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça ve Kürtçe önemli eserler bulunduğu yönünde haber alındığından bahisle, bu kitapların hemen aldırılarak gönderilmesi istenmektedir.⁵⁸

Yabancı mekteplerle ilgili kaygıların varlığından daha önce bahsedilmişti. Bu mekteplere yönelik takibatın 20. yüzyılla beraber daha da arttığı gözlenmiştir. Bilhassa Protestan mektepleri üzerinde Amerika'nın bağlantısı olabileceği yönündeki şüphelerin soruşturulduğu vakidir.

27 Haziran 1906 tarihinde Sadareten Sivas Vilayetine gönderilen şifreli bir iradede sebebi belirtilmemekle birlikte Protestan Ermeni cemaatine mahsus açılan ve 1902 senesinden beri kapalı olduğu iddia edilen kız mektebinin tekrar açılmasında sakınca olup olmadığının ve bu mektebe önceden kaç yaşında ve ne kadar talebenin devam ederek ne gibi bir eğitim aldıklarının ve talebelerin

54 Abdulhamit Kırmızı, “Şikâyet Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892), *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007), 361-376.

55 BOA, MF.MKT, 502/22, 2/1.

56 BOA, MF.MKT, 502/22, 2/2.

57 BOA, MF.MKT, 502/22, 3/2.

58 BOA, DH.ŞFR, 69/75, 1.

şimdiki durumlarının bildirilmesi istenmiştir. Cevaben o sırada Gümüşhacıköy'de bulunan Sivas Valisi Reşid Bey imzalı şifrede verilen bilgilere göre, vilayet dahilinde Protestan Ermeni cemaatine ait 14 mektep bulunmaktadır. Bunların arasındaki kız mekteplerinden biri gündüz ve gece eğitimi vermektedir ve Amerikalıların idaresindedir. Diğer dördü ise mülhakattadır. Karma eğitim veren dokuz mektep de yine mülhakatta bulunmaktadır ve açıktır. 1902 yılından beri kapalı olduğu iddia edilen kız mektebine ilişkin Vali Bey'in zannına göre resmî ve gayr-ı resmî kayıtlar mevcut olmalıdır. Valinin uzun zaman önce Amerika Konsolosu ile yaptığı görüşmeden edindiği izlenime göre resmî işlemlere başvurmaksızın birçok yerde küçük birer kız mektebi oluşturulmuş ve doğal olarak bu girişimler engellenmiştir. Şu halde ise bunları kapalı olarak göstermek arzusu vardır. Anlaşılan o ki Vali Bey konuya yeterince vakıf değildir. Bu cevap üzerine konu 4 Temmuz 1906'da Bab-ı Âli Meclis-i Mahsus'ta tartışmaya açılmıştır. Sivas'tan gelen cevaplar yeterli görülmeyince konuya ilişkin sorular vilayet dahilindeki bütün Protestan mekteplerini kapsayacak şekilde art arda sıralanmıştır: “*Vilayet dahilinde Protestan Ermeni Cemaatine mahsus olan mektepler ne zamandan beri tesis olunmuştur? Tamamı resmî ruhsata sahip midir? İzinsiz açılanlar varsa hükümetçe neden dolayı vaktiyle müsamaha gösterilmiştir? Her bir mektepteki öğrencinin miktarı ve cinsi ve mezhepleri ve öğretmenlerin tabiiyeti ve eğitimin türü nedir ve bunlar ne suretle idare edilmektedir? Amerikalıların idaresinde bulunanlar hangileridir? Maarif Nizamnamesi hükümlerine uygun mektepler Vilayet Maarif İdaresince teftiş edilmekte midir?*” Bu soruların ardından keskin bir ifadeyle “*vilayet-i şahane ve diğer vilayetler dahilinde ruhsatsız ecnebi mektepleri açılmasına zinhar meydan verilmemesi*” yolunda gereğinin yapılması isteği zabıtnameye kaydedilmiştir.⁵⁹ Bu yöndeki Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararı 5 Temmuz 1906 tarihinde birer yazıyla Dahiliye ve Maarif Vekaleti ile Sivas Vilayetine bildirilmiştir.⁶⁰

Şehirde Şehire Mektep Taşımak

Zaman zaman da bir şehirdeki Ermeni mektebinin başka bir şehre nakledilmek istendiği durumlarla karşılaşmıştır. Örneğin 6 Ağustos – 3 Kasım 1912 tarihleri arasında Erzurum Vilayeti, Dahiliye, Adliye ve Maarif Nezaretleri ile Ermeni Patrikliği arasında sürüp giden yazışmalar, Erzurum'da bulunan Sanasaryan Mektebi'nin Sivas'a nakledilmesine ilişkin istek, itiraz ve kararsızlıklara dairdir.⁶¹ Ermeni Patrikliği, Mektebin taşınması konusunda

59 BOA, BEO, 2865/214869, 2.

60 BOA, BEO, 2865/214356, 1. BOA, BEO, 2865/214869, 1.

kararlı⁶² olmasına rağmen Erzurum'daki Ermeni Murahhas vekili ve Taşnaksutyun Cemiyeti üyeleri buna izin vermek istememiştir⁶³. Bu konunun Ermeniler arasında ciddi karşıtıklara neden olduğu gözlenebilir. Sonuç olarak Patriklik ağır basacak diğer tarafların ikna çabaları sonuç vermeyecektir. Öte yandan mevcut zıtlaşmalar beraberinde birtakım güvenlik kaygılarını da getirmiştir. Güvenliğe ilişkin endişelerse konunun Osmanlı ilgili makamlarına taşınması anlamına gelecektir. Nitekim bu nakil konusunda Erzurum Valisi Mehmed Emin Bey'den güvenliğin sağlanması yönünde talepte bulunulmuştur. Mehmet Emin Bey ise Mektebin taşınması halinde ciddi sıkıntılar yaşanacağını ifade etmiş, meselenin Ermeni Patrikliği ile Erzurum Ermeni Murahhaslığı arasında çözülmesi yönünde görüş bildirmiş ve konuya müdahil olmamayı tercih etmiştir.⁶⁴ Arşiv belgelerindeki bilgiler bununla sınırlı kalsa da sonuç itibariyle Sanasaryan Mektebi Sivas'a taşınmış ve 1912-13 öğretim yılında eğitime başlamıştır.⁶⁵ Fakat ne yazık ki taşınmanın sebeplerine ve ayrıntılarına dair bilgi mevcut değildir.

Mektep nakliyle ilgili diğer bir örnek, 29 Ağustos – 15 Kasım 1919 tarihleri arasındaki yazışmalarda, bu defa aksi istikamette, Sivas'tan Erzincan'a doğru bir nakilden bahsetmektedir. Fakat bu sefer mektebi taşımak isteyen Patriklik değil, İsviçreli Matmazel İştoki ve Suşehrili Kirkor Begosyan'ın temsil ettiği İsviçre Misyon Heyeti'dir. Önce bu heyetin niyetinin Erzincan'da yeni bir mektep açmak mı yoksa Sivas'taki bir Ermeni mektebini Erzincan'a taşımak mı olduğu tartışılmıştır. Belgelerden anlaşıldığı üzere Misyon Heyeti'nin asıl amacı büyük ihtimalle yeni bir mektep tesis etmektir. Fakat kapitülasyonların ilgasından sonra uygulanan yeni talimatnamenin ecnebi okullarıyla ilgili beşinci bendinde *“ilerde bir ecnebi müessesesinin ihdası maksadıyla ilgililer doğrudan doğruya yani Sefaret aracı edilmeksizin mahallî hükümete müracaata mecbur olup bunun için her şeyden evvel kanunen iktiza eden belgeler ve bilgiler verilip ve şartlar yerine getirilerek ferman-ı âli alınması zaruridir. Fermansız olarak açılacak müesseseler derhal kapatılacaktır”* ve yirminci bendinde de *“ecnebi efradı memalik-i Osmaniye dahilinde Osmanlı kanun ve nizamlarına uygun olarak irade-i seniyye ile hususi mektepler tesis edebilirler. Bunun için ilgililerin doğrudan doğruya Maarif Nezaretine müracaat etmeleri zorunlu olup adı geçen Nezaretin yapılan müracaatı gerekçe göstermeye ihtiyaç olmaksızın reddetmek salahiyeti vardır”* ve yirmi altıncı bendinde *“bundan sonra cemiyetler ve şirket-i hayriyeler ve ecnebi tedrisat*

61 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.ID.), 139/6, 1-10.

62 BOA, DH.ID.139/6, 7.

63 BOA, DH.ID.139/6, 2.

64 BOA, DH.ID.139/6, 10.

65 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 118.

ve mezhebiyenin mektep açmaları yasaktır” denilmekteydi. Hal böyle olunca Misyon Heyeti de çareyi Sivas’taki bir Ermeni mektebini Erzincan’a taşımakta bulmuştu. Bu dönemde mektep açmak sıkıntılı bir hale gelmişse de mevcut olan mekteplerin nakliyle ilgili herhangi bir yasal kısıtlama yoktu. Buna rağmen bu nakil uygun bulunmamıştı. Aslında yeni mektep veya naklin reddedilmesi prosedüründe ilgili makam bir gerekçe bildirmek zorunda değildi ama bildirmişti. Belgeye yansıyan ret sebebi, dönemin psikolojisini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir: “... istila senelerinde birçok Ermeni mezalimine giriftar olan bu muhitte, böyle bir müessese açıp hariçten Ermeni çocukları getirmeye ve iskân etmeye ahalinin fikirleri ve hislerinin müsait olmadığı bildirilmiştir...”⁶⁶

Bir mektebin bir şehirden başka bir şehre taşınmasına dair belgelerde dikkat çeken diğer bir husus, bu nakillerle ilgili hiçbir sebep belirtilmemiş olması ve dahası bunun ilgili makamlarca da hiç sorgulanmamış olmasıdır. Bu durum konuyla ilgili tahminlerin dışında net bir bilgiye sahip olunmasını engellemektedir.

Yeni Mektep İnşa Etmek

Elde mevcut diğer bir belge grubu yeni bir mektep inşasıyla ilgili 30 yıllık bir serüvene dairdir. 1860 yılında Sarıseyh Mahallesi’nde Ermeniler tarafından bir kilise ve bir mektep yapılmak istenmiş, bu istek kabul görmüş ve bu doğrultuda ruhsat alınmıştır. Ne var ki o yıllarda söz konusu araziyle ilgili Ermeniler ve Rumlar arasında ciddi bir ihtilaf vardır. Burada bulunan ve vaktiyle Ermenilerce Rumlara kiralanan olan, Ermenilerin Surp Kevork (Hızır İlyas), Rumlarınsa Aya Yorgi olarak andığı kilise ve bitişiğinde bulunan mezarlık iki millet arasında halli seneleri almış bir anlaşmazlık doğurmuş ve bu nedenle yapılmak istenen mektep ve kilisenin inşası durdurulmuş ve ertelenmiştir. Bu anlaşmazlık, uzunca bir zamandan sonra, Rum Metropoliti Konstantinos ve Sivas Ermeni Murahhası Bedros Efendilerin başkanlığında üçer kişiden oluşturulan bir özel komisyonda görüşülerek 25 Şubat 1888’de sonlandırılmıştır.⁶⁷ Bunun üzerine bu arazi üzerinde mektep ve kilise inşasına başlamak için Ermeniler tarafından yeniden müracaat edilmiştir. Dönemin valisi Sururi Paşa tarafından verilen izin üzerine arsadan tahminen *sekiz-dokuz yüz arşın zemine, altı mahzen, üzeri on altı oda ve bir salon, ahşaptan ibaret*

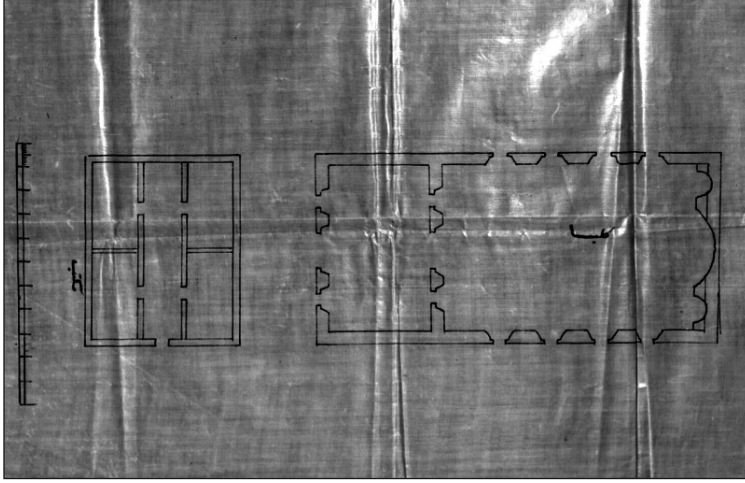
66 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 2277/47, 1-7.

67 Bu anlaşmazlığa dair ayrıntılı bilgi için bkz. Serap Bozpolat Ayan, “Ölümlerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas’ta Paylaşılmalı Maşatlık (1841-1888)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, (Haziran / June2020), 63–76.

üç kat olarak bir mektep yapılmıştır.⁶⁸

69

Mektep ve kilisenin yapım masraflarıyla ilgili bilgiler de ayrıntısıyla

sunulmuştur.⁷⁰

Mezkur kilisenin metre karesi 1862	Mezkur mektebin eğitim alanı 338
Her bir metresi 67	Her bir metre 53
123754 kuruş	17914 kuruş
006746 ayrılan masrafı	06986 ayrılan masrafı
131500 kuruş(toplam)	24900 kuruş (toplam)
Genel Toplam	
156400	
Yalnız bir yüz elli altı bin dört yüz kuruştur. Fi 23 Nisan sene 305	

68 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 54/12, 1-4, 19 Ağustos, 22 Ağustos, 7 Eylül 1891.

69 Kilise ve mektebin planı: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 55/66, 3.

70 BOA, Y.A.RES, 55/66, 5, 1 ve 11 Mayıs 1889 tarihli ve Meclis-i Cismani-i Ermeniyân-ı Sivas mühürlü belge.

Bu miktarın tedarik edilme dökümü de aynı belgede detaylandırılmıştır:

66200	Evvelce yapılan yardım ve vasiyetnamelerden devreden meblağ ile Bahtiyar Bostanında satın alınan bir kıta arsanın bedelinden
24900	Birkaç sene evvel yardımlarla tedarik olunan taş ve ağaç ve kereste bedelinden
20000	Sabık murahhasa mütevveffa Piskopos Karabet Efendi tarafından vesayeten edilen yardım
45300	Yüz on dört hane kudret ehli bulunan kimselerden yardım
156400	Yalnız yüz elli altı bin dört yüz kuruştur.

Bahsi geçen bu mektep, belgelerde adı belirtilmemekle beraber, Aramyan Mektebi'dir. Bina yapıldıktan sonra ilk katına Hripsimiyants Mektebi yerleşmiş, ikinci katı erkek öğrencilere ayrılmıştır.⁷¹

Sivas Aramyan Mektebi ⁷²

71 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 116.

72 Aramyan Mektebi, kaynak *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*.

Hırpsimyants Okulu Mezunları 1911⁷³

Aramyan Okulu, Sivas 1903. Mezun olan sınıf, müdür ve öğretmenleriyle.⁷⁴

Aramyan Mektebi'nin bir de Talebe Derneği vardır. 1910-1913 yılları arasında yayınlanan "Gapira ve Güvercin" gazetelerinin de bu derneğin yayın organları olduğu bilinmektedir.⁷⁵

⁷³ *Arevmedyan Hayastan Sivas Ermenileri arşivi.*

⁷⁴ <https://www.houshamadyan.org/oda/europe/andreassian-collection-fi.html>

⁷⁵ Yıldız Deveci Bozkuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivas Ermenilerinin Genel Durumu", *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007), 381.

gibi Sivas kasabasında İslam ve Hristiyan mahalleleri karma olduğundan binalar hakkında şimdiye kadar İslamlar tarafından bir rahatsızlık vukua gelmemiştir. Müslim ve gayrimüslim hanelerinin memlekette karma olması, Ermenilerin adetleri itibarıyla cemiyetlerini ayrı surette tutmaya sebep olduğu gibi İslam ve Hristiyan'ın böyle bir mahallede oturmaya alışmış olmaları da iyi haline, asayiş ve emniyetin devamına vesile olmuştur tahmin-i acizanesindeyim.⁷⁷

Ermenilerin Memduh Paşa'dan pek hoşnut olmadıkları daha önce ifade edilmişti. Fakat burada aktarılan görüşler Memduh Paşa'nın taraflı tutum takındığına dair eleştirileri pek desteklememektedir.

Sonuç

Öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların eğitim ve kültür hayatıyla ilgili bilmediklerimizin bildiklerimizden çok olduğunu itiraf etmek gerekir. Bu konuya dair pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen ne yazık ki yapıyı tamamıyla açıklayabilecek bir çalışma mevcut değildir. Osmanlı'nın maarif tarihine dair yazılan eserlerde azınlıkların eğitimine ancak birkaç sayfa yer ayrılmış ve son derece yüzeysel bilgiler verilmiştir. Yabancı mekteplerle ilgili bilinenler dahi azınlık mektepleriyle ilgili bilinenlerden fazladır. Oysa azınlıklar Osmanlı'nın birer parçasıdır. Sadece siyasî ve ticarî faaliyetlerinin değil, eğitim hayatlarının, dinî ve kültürel hassasiyetlerinin ve sosyal yaşantılarının da bilinmesi Osmanlı toplum yapısının daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacak, birlikte yaşama tecrübesinin ayrıntıları ve uyumdan ayrılmaya gidilen sürecin nedenleriyle ilgili yeni fikirler verecektir. Bu konuda daha çok bilgiye sahip olmak Osmanlı milletlerinin birbirini yargılayan görüşlerinin zamanla birbirini anlayan görüşlere dönüşmesini sağlayabilir.

Osmanlı dönemi Sivas nüfusu içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Ermeniler, kuşkusuz eğitim ve kültür hayatında da önemli bir yer tutmakta idiler. Fakat ne yazık ki Osmanlı arşivindeki mevcut bilgiler bu katkıyı ortaya çıkarmak noktasında yetersiz kalmaktadır. Ermenilerin Sivas'taki mektepleri, matbaaları, vakıfları, yetimhaneleriyle ilgili bilinenler istatistiki olarak bile tam manasıyla doğrulanamamaktadır. Mekteplerin birçoğunun yeri tespit edilememekte, eğitim faaliyetleriyle alakalı yeterli bilgilere ne yazık ki ulaşılamamaktadır.

77 BOA, Y.MTV, 54/12, 2.

Yapılan araştırma neticesinde Sivas'ta Ermenilerin modern anlamda okullaşmaya önem verdikleri görülmüştür. Genel akışa uygun olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu faaliyetler daha da önem kazanmıştır. Öte yandan bu dönemde misyonerler de bu denkleme dahil olmaya başlamıştır. Bu yüzyılda gelişen siyasi olaylar elbette Ermeni mekteplerini de etkilemiş, devlet açısından kabul edilemeyecek fikirler buralarda yayılmaya başlamış, hal böyle olunca da mektepler eğitim kurumu kimliğinin ötesinde farklı soruşturmaların da konusu haline gelmiştir. Bu durum sadece devletle Ermeni cemaati arasında değil zaman zaman ayrılıkçı siyasi yapılanmalarla Patrikhane arasında da çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bunların yanı sıra mekteplerin inşası, masrafları, talebelerin ihtiyaçları ve bu doğrultudaki talepler gibi konular da arşiv vesikalarına yansımış ve burada değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan eksikliğin sadece bir kısmı kapatılabilmektedir. Bu konudaki soruların tamamen cevaplanabilmesi, Osmanlı arşiv kaynaklarının yanında Patrikhane arşivi ve hatta özel arşivlerin kullanılmasıyla sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Vesikaları

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT.MHM)

687/15

Babıali Evrak Odası (BEO)

784/58732. 1228/92054. 2865/214869. 3506/262898. 183/13685. 508/38065.
1251/93794. 2859/214357. 2865/214856.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.Şb)

47/4.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM)

5/63.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)

139/6.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

2061/132. 1403/91. 1407/32. 1800/58. 1831/52. 2053/136. 2068/3.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)

153/37. 166/41. 196/62. 260/84. 69/75. 76/243. 102/320. 174/32. 194/58.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat (DH.TMIK.M)

55/6. 82/31. 251/57

Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS)

2277/47.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

54/8.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)

247/63. 361/37. 366/53. 502/22. 163/61.

Meclis-i Vükela Evrakı (MV)

65/69. 113/138.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

55/66.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

54/12. 76/25. 96/38. 137/21.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)

29/40. 29/46. 15/86.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)

8/6.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT)

5/15.

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB)

6/95.

Salnameler

Salname-i Vilayet-i Sivas 1302.

Salname-i Vilayet-i Sivas 1321.

Salname-i Maarif 1317.

Salname-i Maarif 1318.

Salname-i Maarif 1319.

Araştırma ve İncelemeler

Aydın, Mithat. “Sivas Vilayeti’nde American Board Of Comussionars For Foreign Missions’ın Misyonerlik Faaliyetleri ve 1893 Merzifon Ermeni Ayaklanması”. *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri*. (21-25 Mayıs 2007): 485-524.

Biröl, Nurettin. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Turkish Studies Volume ¾* (Summer 2008): 241-278.

Biröl, Nurettin. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti’nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 24 (2004): 209-232.

Bozpolat Ayan, Serap. “Ölülerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas’ta Paylaşılmayan Maşatlık (1841-1888)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)* 1/1 (Haziran / June2020): 63– 76.

Cin, Halil ve Gül Akyılmaz. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: 2003.

Demirel, Ömer. *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri -Makaleler-*. Sivas: 2006.

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sivas Ermenilerinin Genel Durumu”. *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007): 377-392.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: 1977.

Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas. İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 2018.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: 1996.

Güler, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri”nin Kaynak Olarak Önemi”. *OTAM IX* (1998): 155-175.

Kenanoğlu, Macit. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, sy 12 (2008): 181-205.

Kırmızı, Abdulhamit. “Şikâyet Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey’in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892)”. *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007): 361-376.

Kodaman, Bayram. *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: 1991.

Mahiroğulları, Adnan. *Seyyahların Gözüyle Sivas*. İstanbul: 2001.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: 2004.

Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”. *Türkler* 10, (2002): 216-220.

Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdulhamid Rejimi”. *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar* 5, (Bahar 2007): 71-92.

Şişman, Adnan. *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. Ankara: 2006.

Tozlu, Necmettin. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-17.

Yücel, Mustafa Serhan. “Atatürk Döneminde Azınlık Okulları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-azinlik-okullari/>.

Zamacı, Ayşe. “Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sy 1 (Haziran 2009): 69-85.

www.houshamadyan.org